

РАШКА ОБЛАСТ КАО ГЕОПОЛИТИЧКО ЖАРИШТЕ И ЊЕН ЗНАЧАЈ ПО ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ И СРПСКЕ

RASKA REGION AS A GEOPOLITICAL HOT SPOT AND ITS SIGNIFICANCE FOR THE POSITION OF SERBIA AND SRPSKA

***Abstract:** This article is trying to show the importance of the Raska region to the geopolitic position of the Republic of Serbia and the Republic of Srpska. The foreign interest in Raska region is led by its own geopolitical goals. This interest is significant and it is influencing deterioration of the inter ethnic relations. This can result in a dramatic worsening of the positions of Serbia and Srpska. Having this in mind the structure of this work is divided into five parts. In the introductory part basic terms and the current position of Serbia and Srpska are explained. The second part deals with geographic position of Raska area and consequences of its peripherization. Third part is dedicated to the analysis of the ethnical structure of the population in this area as a whole and individually by municipalities. Fourth part is dealing with the geopolitical importance of the Raska region for Serbia and Srpska and with the reasons why foreign factors are so interested in this area. Fifth part is the conclusion summarizing the importance of Raska region for Serbia and Srpska with suggestions on how to put a stop on deterioration of its position.*

***Keywords:** geopolitics, Raska region, Sandzak, atlantism, neoosmanism, continentalism, inter religious relations, Serbian geopolitic goals.*

***Сажетак:** Овим радом се указује на значај Рашке области по геополитички положај Србије и Српске. Заинтересованост спољних фактора, који се воде сопственим геополитичким циљевима, за дешавања у Рашкој области је велика и утиче на погоршавање међуетничких односа. То може резултирати драматичним погоршавањем положаја Србије и Српске. У том смислу, структура овог рада је подељена на пет делова. Први део је уводни и у њему се објашњавају основни појмови и описује тренутни положај Србије и Српске. У другом делу се говори о географском положају Рашке области и последицама њене периферизације. У трећем делу се анализира етничка структура становништва у целој области, али и појединачно по општинама. Четврти део*

* Др геополитике из Београда

је посвећен геополитичком значају Рашке за Србију и Српску, као и разлозима заинтересованости спољних фактора за ово подручје. Пети део су закључци, у којима се сумира значај Рашке области по положај Србије и Српске, али се и наводе предлози како спречити његово могуће погоршавање.

Кључне речи: геополитика, Рашка област, Санџак, атлантизам, неоосманизам, континентализам, међурелигијски односи, српски геополитички интереси.

Увод

Под појмом „геополитички положај државе“ можемо подразумевати укупан положај једне земље у међународним односима и њену способност да сама утиче на унутрашње политичке процесе¹. Ово проистиче из самих дефиниција геополитике: према Мирку Грчићу, геополитика треба да „укаже на најповољније облике и начине за развој и функционисање“ државе и као „наука о националној стратегији она је рационална основа политичког положаја државе“²; за Чарлса Кеглија и Јуцина Виткофа геополитика је „теоретска поставка по којој на спољну политику држава утиче њихов положај, природна богатства и физичка околина“³; док један од утемељивача геополитике као научне дисциплине Карл Хаухофер наводи да је она „погодна за практично политичко деловање, избегавање пораза у рату за простор и природна богатства, као и за доношење политичких одлука“⁴.

Уколико је држава способна да сама утиче на унутрашње политичке процесе она ће преко сопственог институционалног апарата дефинисати најповољније облике функционисања унутрашњег система, путеве развоја и доносити политичке одлуке којима ће заштити сопствене интересе у међународној политици. Мале државе, а у великој мери и државе средње величине, нису способне да у потпуности утичу на унутрашње политичке процесе.

У њиховом случају, долази до мешања спољних фактора у унутрашња питања, услед чега се дестабилизује геополитички положај земље. Под спољним факторима подразумевамо друге државе, савезе држава или међународне организације, а који такође имају сопствене интересе на одређеном географском простору. Спољни фактори реализују сопствене циљеве операционализацијом сопствених геополитичких концепција, кроз које покушавају да остваре дугорочно постављене геополитичке циљеве. Сукобљавањем интереса разли-

¹ Може се радити и о геополитичком положају једног ентитета, немају само државе сопствени геополитички положај, геополитичке интересе, геополитичке циљеве и тд. Ово је важно напоменути због статуса Републике Српске чији ће се геополитички положај у даљем раду анализирати.

² Грчић, М.: *Политичка географија*. Географски факултет, Београд 2000, стр. 86.

³ Kegli, Č. V.; Vitkof, J. R.: *Svetska politika: trend i transformacija*. Prometej, Beograd 2004, str. 126.

⁴ Haushofer, K.: *De la géopolitique*. Fayard, Paris 1986, p. 20.

читих геополитичких субјеката на одређеним географским просторима долази до стварања „геополитичких жаришта“. Геополитичка жаришта су простори од великог геополитичког значаја, па зато могу утицати на укупни положај државе. Разлози због којих долази до стварања геополитичких жаришта су различити: поједине територије располажу великим природним богатствима, па велике државе желе да их ставе под сопствену контролу; неке територије представљају „животни простор“ за два или више народа, услед чега долази до међуетничких трвења и сукоба; одређене територије се налазе на трасама важних саобраћајних коридора, битним за функционисање светске трговине, услед чега је заинтересованост великих сила за ова подручја огромна.

Србија са површином од 88.361 км², 7.186.862 становника и годишњим бруто друштвеним производом од око 48,6 милијарди долара спада у ред малих држава⁵. Према закључцима Здењека Веселог (*PhDr. Zdeněk Veselý*), да би се држава категоризовала у „средњу силу“ или „средњу моћ“ како би дослован превод немачке речи *mittelmacht* гласио, она мора испунити најмање три критеријума: 1) да има површину већу од 150.000 км²; 2) да број становника прелази 15 милиона; 3) и да учешће националног БДП у укупном светском БДП премашује 1%⁶. Заинтересованост спољних фактора за Балканско полуострво је традиционално велика, а један од начина за лакше успостављање утицаја и контроле је недозвољавање ниједној од балканских држава да прерасте у „силу средње моћи“. Видљиво је да најмање четири спољна фактора показују велико занимање за Балканским полуострвом, што се манифестује и кроз њихове геополитичке концепције: атлантизам (центар моћи је данас свакако у САД, али је дуго то била Велика Британија); средњоевропски континентализам (центар моћи је данас у Немачкој, мада се посматрано из историјског угла може закључити како је дуго времена носилац ове концепције на Балкану била Аустрија/Аустроугарска); неоосманизам (Турска); евроазијство (Русија, односно Совјетски савез од завршетка Другог светског рата па до распада).

⁵ Наведен је податак о величини територије Републике Србије са АП Косово и Метохија. У појединим иностраним изворима може се пронаћи податак да се Република Србија простире на 77.474 км² (као на пример у популарној публикацији CIA World Factbook, доступној на: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ri.html>). Ово је величина територије Србије без територије АП Косово и Метохија, која се налази под привременом међународном управом, а на којој су етнички Албанци једнострано и противправно прогласили независност. Број становника Србије према последњем попису: о самој методологији утврђивања броја становника (о чему је било пуно полемика у стручној и политичкој јавности) као и детаљнијим резултатима пописа, више се може пронаћи на страници Републичког завода за статистику. Доступно на: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/> (страница последњи пут посећена 19.12.2012). За БДП коришћени подаци Међународног монетарног фонда, доступни на: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/01/weodata/weorept.aspx> (страница последњи пут посећена 20.02.2013).

⁶ Пророковић, Д.: *Косово: међуетнички и политички односи*. Геополитика, Београд 2011, стр. 232; Такође у: Veselý, Z.: *Dějiny mezinárodních vztahů*. Aleš Čeněk, Praha 2007.

У одређеним историјским интервалима Србија је представљала „силу средње величине“ или је била надомак тога да то постане. Управо због тога су спољни фактори подстицали активирање геополитичких жаришта на територији Србије или подручјима које насељава српско становништво, како би утицали на унутрашње политичке процесе у Србији. Један од резултата политикâ различитих спољних фактора је и недозвољавање стварања јединствене српске националне државе. Стално „дробљење“ српског етнопростора на Балканском полуострву, које се одвија раздвајањем српског становништва међудржавним границама довело је до тога да Срби данас живе у значајном броју и у БиХ, Црној Гори и Хрватској, а у нешто мањем броју и у (БЈР) Македонији. Један од два ентитета БиХ је и Република Српска, настала после грађанског рата у БиХ (1992-1995), процесом међуетничког раздвајања, што је формализовано Париско-дејтонским мировним споразумом (1995). Посматрано са становишта већ поменутих критеријума, може се констатовати како је Република Српска мала по површини (24.641 км²) и броју становника (1.429.668), као и са скромним економским потенцијалима (око 9 милијарди конвертибилних марака, што је више од 6 милијарди долара)⁷.

Ипак, по геополитички положај Србије она има немерљив значај. Јачање Републике Српске, како у смислу њеног формално-правног положаја унутар БиХ, тако и у смислу подизања економских перформанси и повећавања броја становника, за Србију је један од геополитичких приоритета. Преко територије Републике Српске Србија може да рачуна на саобраћајно повезивање са регионом јужног Јадрана, што је гледано са стратешког становишта врло важно, али исто тако Србија јачањем сопственог присуства у западном делом Републике Српске (а с обзиром на географски положај овог дела Српске у односу на Хрватску и главни град Загреб) прави одличну контратежу агресивним покушајима Хрватске да се актуелизује „војвођанско питање“ и додатно „раздробити“ српски етнопростор⁸. Са друге стране, за Републику Српску је ослањање на Србију од животне важности. Није неостварљиво, али тешко је рачунати да би Република Српска могла да се очува у постојећим границама и са постојећим надлежностима уколико би дошло до новог драматичног нарушавања геополитичког положаја Србије.

⁷ Подаци о величини територије и броју становника преузети са странице Републичког завода са статистику Републике Српске. Доступно на: http://www.rzs.rs.ba/Publikacije/Godisnjak/2012/Poglavlja/01opp_2012.pdf (страница последњи пут посећена 09.02.2013). Подаци о бруто друштвеном производу су за 2011. годину, а преузети су са странице База података о економским индикаторима Републике Српске. Доступно на: <http://www.irbrs.net/statistika.aspx?tab=2&god=2011&lang=lat> (страница последњи пут посећена 09.02.2013).

⁸ Колико је Хрватска способна да самостално спроводи овакву геополитичку стратегију, а колико представља само проводника интереса спољних фактора за закључке изнете у овом чланку, мање је важно. О геополитичком положају Хрватске, њеним интересима и дугорочном непоударану са српским геополитичким интересима више у: Пророковић, Д.: *Геополитика Србије: положај и перспективе на почетку XXI века*. Службени гласник: Геополитика, Београд 2012, стр. 620-636.

Тренутно се у Србији може уочити пет геополитичких жаришта: Косово и Метохија, Рашка област, Бујановачко-прешевска област, Војводина и Тимочка Крајина. Најактивније жариште је свакако Косово и Метохија, па се отуда и највише пажње и ресурса посвећује овом проблему. Што се Републике Српске тиче, највеће геополитичке жариште представља Дистрикт Брчко, јер се на том месту прекида територијални континуитет српског ентитета. Ипак, и поред отворених проблема на Косову и Метохији и Дистрикту Брчко, по будући геополитички положај Србије и Српске, огроман значај има подручје Рашке области⁹.

Географски положај и основне карактеристике Рашке области

Посматрано са становишта географије, у ширем значењу, регион Рашке обухвата југозападни део Србије и у њен састав улазе, посматрано од севера ка југу: горњи део Подриња, Златибор, Рујно, Драгачево, Голија, Јавор, Златар, Пљеваљско поље, Пештер, Сјеничко поље, Рогозна и Газиводе. У највећем делу, то је територија коју данас обухватају Златиборски (са седиштем у Ужицу), Моравички (Чачак) и Рашки управни округ (Краљево). Ово је и подручје настанка прве српске средњовековне државе.

То није била случајност. Подручје Рашке је обиловало водама, шумама и пашњацима, а карактеристике рељефа-високопланинска затвореност пре свега, обезбеђивале су и природну заштиту. Ипак, високопланинска затвореност, која је пружала добру заштиту, представљала је и фактор ограничења за даље ширење становништва на овом простору, па се услед демографског раста и увећавања територије, седиште српске државе постепено сели јужно ка Метохији и Косову.

⁹ Требало би простора да се објасни сложени правни и политички положај Дистрикта Брчко. Теза да се на подручју Дистрикта Брчко прекида територијални континуитет Републике Српске могла би бити и оспорена у зависности од тога како се тумачи параграф 9. Коначне арбитражне одлуке за Брчко од 05.03.1999. у којој стоји и да је „Брчко Дистрикт Босне и Херцеговине под ексклузивним суверенитетом Босне и Херцеговине“. Ипак, у истом параграфу стоји и да ће се правни ефекат одлуке састојати у „трајном престанку овлашћења оба ентитета на територији општине и њеном поновном успостављању у облику јединствене административне јединице“, због чега је Дистрикт Брчко *sui generis*. Отуда и тврдња о прекидању територијалног континуитета Српске.

Мапа бр. 1: Географски региони у Србији¹⁰

Под појмом Рашка област се, међутим, ретко подразумевају сва наведена подручја, па се, посматрано са (гео)политичког становишта овим појмом означава географска целина у југозападној Србији која обухвата територије седам општина: Пријепоље, Прибој, Нова Варош, Сјеница, Тутин, Нови Пазар и Рашка. Недоумица око тога шта означава појам Рашка, а шта означава појам Рашка област, јавила се због тога, што је и ово политичко питање¹¹. Географи су користили појам Рашка, најчешће у већ описаном ширем значењу, а до увођења у политичку употребу појма Рашка област долази почетком деведесетих година XX века. У том периоду политички представници муслимана почињу да користе назив „Санцак“ за ово подручје. Турска реч „sancak“ је изворно означавала „заставу“, а затим се временом почела користити за административно-територијалне јединице унутар Отоманског царства.

Уобичајено, санцаци су били подељени у нахије, а у неким деловима Царства и у одређеним историјским периодима, уместо нахија постојале су

¹⁰ Мапа преузета са: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2b/Serbia022-sr.png>

¹¹ Поред ширег географског појма Рашка, ужег појма Рашке области, Рашког округа као административно-организационе јединице у систему управе Републике Србије, постоји још и општина Рашка, која се налази у југоисточном делу Рашке области и заузима средишњи део долине Ибра. О општини Рашка више на званичној страници локалне самоуправе: <http://www.raska.gov.rs>

казе¹². У преводу на српски језик, реч „санцак“ би имала значење-област, округ или подручје. Отуда је и бесмислено користити појам санцак да би се означила једна, конкретна географска целина. Политички представници муслимана из овог дела Србије уводе у политичку употребу реч Санцак тражећи основу у историји и позивајући се на постојање Новопазарског санцака. Ипак, и ово је нетачно. Новопазарски санцак је успостављен као коридор на Берлинском конгресу 1878. године, на чему је посебно инсистирала Аустроугарска, како би се повезала БиХ са Косовом и истовремено спречило територијално повезивање Србије и Црне Горе. Поред територије шест данашњих општина које се налазе у Србији (без територије данашње општине Рашка), Новопазарски санцак је обухватао још и пет општина из Црне Горе-Пљевља, Бијело Поље, Берање, Андријевицу и Рожаје, и четири општине из БиХ-Рудо, Чајниче, Горажде и Фочу. Овај коридор се простирао на укупно 8.686 км², а према резултатима последњег пописа обављеног у СФР Југославији 1991. године, на тој територији је живело нешто преко 440.000 становника¹³. За разлику од тога, територија Рашке области је величине 5208 км², и њу насељава 261.381 становник¹⁴.

Места у Рашкој области се налазе између 19°30' и 21°00' источне географске дужине и између 43°00' и 44°00' северне географске ширине. Густина насељености је свега 51 становник/км². Подручје је изразито брдско-планинско, са претежно планинском климом и оскудном земљом. Оивичавају је планински масиви Голије, Рогозне, Гиљеве, Златара, јужних обронака Златибора и југозападних Копаоника. Сви водотоци, од којих су најважнији-Лим, Увац, Вапа, Рашка, Студеница, и Ибар средњим делом тока, припадају црноморском сливу, а у њиховим долинама клима је углавном умерено-континентална. Упечатљива географска карактеристика Рашке области је и издвајање благо заталасаног платоа Пештерске висоравни у њеном средишњем делу.

¹² Казе су често називане и кадилуцима, с обзиром да се на њиховом челу налазио кадија. О административно-организационој структури Отоманског царства више се може пронаћи у раду Ноема Малколма: Malcolm, N.: *Bosnia: A Short History*. Macmillan, London 1994, p. 50.

¹³ У појединим радовима може се пронаћи како овом коридору припадају и општине Плав и Гусиње у Црној Гори. Ипак, ове две општине су на Берлинском конгресу припојене Црној Гори и никада нису припадале тада успостављеном Новопазарском санцаку.

¹⁴ Према резултатима пописа из 2002. године, о чему се више података може пронаћи на страници Републичког завода за статистику: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/> (страница последњи пут посећена 19.12.2012)

Мапа бр. 2: Рашка област¹⁵

Пештерска висораван представља „географско тежиште Рашке области. Одакле се евентуална дејства могу усмеравати према долинама реке Дрине, Западне Мораве и Ибра, ка југу у горњем току и на исток ка средњем току“¹⁶. То чини Пештерску висораван важном геостратешком тачком, којој се изузетна пажња придаје од стране војних географа. Пештерска висораван има повољне природне предиспозиције за спуштање ваздушно-десантних снага, а у највећем делу је проходна па је могуће користити оклопно-моторизоване јединице. С обзиром да је Рашка област заправо уска земљоузина, путем од Рибарића до Прибоја (у правцу југоисток-северозапад) дугачка свега 140 км, ово је чини рањивом и потенцијално угроженом и из ваздуха и са земље. Потенцијалном војном интервенцијом спољних фактора и заузимањем Рашке области (или барем заузимањем Пештерске висоравни) стратешка комуникација Србије са Црном Гором била би прекинута, а комуникација ка источној Херцеговини била би отежана.

После одвајања Црне Горе 2006. и једностраног проглашавања независности тзв. Републике Косово од стране косовско-метохијских Албанаца 2008. године, Рашка област се налази „опкољена“ границама (међународно признатим

¹⁵ Мапа преузета са интернет портала Рашка област. Доступно на: <http://www.raskaoblast.com/geografskipolozaj/>

¹⁶ Секуловић, Д.: Војна географија 2. Медија центар „Одбрана“, Београд 2011, стр. 251.

или непризнатим, свеједно) са три стране. Још од 1991. године Рашка област је упадљиво економски назадовала, а после дешавања 2006-2008. године додатно је економски периферизована па се данас убраја у економски неразвијена подручја¹⁷. Нови Пазар, Прибој, Рашка и Нова Варош спадају у трећу групу развијености, са степено развијености од 60-80% у односу на државни просек; Пријепоље је у четвртој групи са степеном развијености испод 60% од државног просека; док су Тутин и Сјеница категоризовани у економски девастирана подручја¹⁸. Највећи трговачки и привредни центар је Нови Пазар (текстилна, обућарска, прехрамбена индустрија), а поред њега издваја се још и Пријепоље као, у локалним оквирима, значајније трговачко средиште. Већи индустријски комплекси се још налазе у Прибоју (аутомобилска индустрија, хемијска индустрија), Новој Вароши (прерада пластике) и Штављу (рудник угља). Брдско-планинска подручја су богата шумама, па је развијена и дрвно прерађивачка индустрија. Карактеристика дрвнопрерађивачког комплекса је уситњеност производно-прерађивачких капацитета, што га чини недовољно снажним за организовани наступ на већим тржиштима. На Златару је развијен и туризам. Пољопривредно становништво у руралним областима се углавном бави сточарством.

Лоша економска ситуација узроковала је депопулацију, па се у појединим срединама константно бележи пад броја становника током последње две деценије. Ово се често најбоље не види преко основних статистичких показатеља, с обзиром да се део становника који се налазе на „привременом“ раду у иностранству или у другим местима Србија, редовно пописује у својим родним местима у Рашкој области. Поред тога, услед економских недаћа, створен је и погодан миље за развој религијског фундаментализма код мухамеданског становништва. До овог процеса би вероватно дошло и да су економске прилике боље, јер, свеједно, до ширења идеја радикалног ислама долази и у западноервопским земљама које су привредно најразвијеније на свету, али се мора ukazати да због наведених околности религијски фундаментализам лакше и брже налази своје поборнике у Рашкој области¹⁹.

¹⁷ У једном периоду средином деведесетих година, Нови Пазар је доживео велики економски узлет, пошто је постао центар за продају углавном блискоисточних текстилних производа за Србију и Црну Гору. Добре везе које су новопазарски трговци имали у Истанбулу, искориштене су за развој трговине, која се одвијала (полу)илегалним токовима, с обзиром да је СР Југославија била под економским санкцијама ОУН. Ипак, овај економски узлет је трајао свега неколико година и дугорочно није оставио велики ефекат по укупне економске прилике у Рашкој области.

¹⁸ Ову категоризацију утврдила је Влада Републике Србије током припрема Стратегије о равномерном регионалном развоју, чији саставни део је и Закон о равномерном регионалном развоју, што се може пронаћи на интернет страници: <http://natg.gov.rs/index.php/layout/set/print/O-regionalnom-razvoju/Zakonodavni-i-strateshki-okvir-politike-regionalnog-razvoja>

¹⁹ У марту 2007. године дошло је до оружаног сукоба између јединица МУП Србије и мање терористичке групе на планини Нинаја у близини Новог Пазара. У октобру 2011. је припадник вехабијског покрета из Новог Пазара Мевлуд Јашаревић пуцао на америчку амбасаду у Сарајеву.

Јован Цвијић је приметио како се у овим брдско-планинским областима јављају „географске особине спајања и прожимања“ и обликују „карактери изоловања и одвајања“. Наиме, дејствовањем различитих ендогених и егзогених природних процеса, кроз планинске масиве су се усецале речне долине спуштајући се према тектонским депресијама. Тако су природно пробијани путеви који су омогућавали директан контакт између становништва различитих географских подручја. То је доводило до „спајања и промижања“. Са друге стране су, међутим, планински масиви остали велика и непремостива природна препрека, јер су их речне долине пресецале само на појединим местима, па су утицали на стварање „карактера изоловања и одвајања“. Према Цвијићевим закључцима, географске карактеристике „изоловања и одвајања“ условљене раздробљеношћу рељефа на жупе, међусобно одвојене високим планинским масивима, имале су утицај на одржавање особености племенских структура и потом на развој „обласног сепаратизма“²⁰. Ово је, такође, један од важних предуслова за развој различитих радикализама.

Етничка структура становништва у Рашкој области

Рашка област представља етно-контактну зону српског православно-хришћанског и муслиманског становништва. Од осамостаљивања БиХ муслиманско становништво у Рашкој области се почело већински изјашњавати као Бошњаци. У почетку је било доста недоумица око тога како се изјашњавати, па се део мухамеданског становништва изјашњавао као муслимани, а део као Бошњаци. На попису 2011. године се занемарљиво мали број становника изјаснио као муслимани. Религијска вертикала је утицала да се муслимани Рашке области чвршће везују за Сарајево, које за њих представља културни и духовни центар. Међутим, њихово декларисање да су Бошњаци је проблематично. Наиме, Новопазарски санџак јесте био саставни део Отоманске царевине све до Првог балканског рата, али он никада није био и део Босне. Уколико босански мухамеданци користе појам из назива своје матичне државе да би назначили сопствену националну припадност, није у потпуности јасно по ком основу то чине и мухамеданци из Рашке области. Осим, уколико се не ради о покушају промовисања „великобошњачке“ идеје, по којој би Рашку област требало припојити Босни и Херцеговини. Ово је опет проблематично, зато што Босна и Херцеговина није држава муслимана-Бошњака, већ они у њој чине тек релативну већину. Пред последњи попис у БиХ, јавила се и недоумица око тога шта се подразумева под одредницом Бошњак, а шта под Босанац, пошто се на пробном попису један број муслимана-Бошњака изјашњавао и као Босанац. Ријасет Исламске заједнице у БиХ је тада реаговао саопштењем истакавши да „Босанац“ није „етничко ни национално име“, као што ни муслиман није „ет-

²⁰ Цвијић, Ј.: Балканско полуострво и Јужнословенске земље I [Kindle version]. Београд 1922, стр. 22-38.

нички, ни национални идентитет²¹. Према овоме објашњењу, Бошњак би требало да означава националну припадност, а Босанац географску. Стога се мухамеданци Рашке области не би могли убројити у Босанце, иако се декларирају као Бошњаци. Ово опет отвара питање да ли и како неко може сматрати Босну и Херцеговину сопственом матицом, што Бошњаци из Рашке области чине, уколико није Босанац!? Због свега наведеног, у даљем делу рада ће бити коришћен појам „муслимани-Бошњаци“, како би се некако помирила тежња мухамеданског становништва на овом подручју да се назову Бошњацима и одреднице „рашки муслимани“ као најпрецизније за означавање посебне религијске и етничке групе у Рашкој области.

Већину становништва Рашке области чине муслимани-Бошњаци. У укупном броју становника муслимана-Бошњака је 56,7%, док Срби чине 40,1%. Осим представника ова два народа на подручју Рашке области живе и представници осталих народа. Највише је међу „осталима“ Рома, али према резултатима пописа на овом подручју у одређеном броју живе и представници још десетак нација. Ипак, уколико се посматрају подаци за поједине општине и просторна распоређеност становништва према етничкој структури, добија се сасвим другачија слика. Наиме, Рашка област се може поделити на две географске целине-југоисточну и северозападну. Природна граница између ове две географске јединице је Пештерска висораван. Југоисточни део се простире на територијама општина Нови Пазар, Сјеница, Тутин и Рашка и обухвата 3.247 км² (62% од територије Рашке области), док се северозападни део простире на територијама општина Пријепоље, Прибој и Нова Варош и заузима 1.961 км² (38% од укупне површине). Мањкавост овакве поделе је што део општине Сјеница не припада југоисточном делу Рашке области, већ северозападном, али је пратећи текућу територијалну поделу и општинске границе урачунат у југоситочни део. Уколико би се део општине Сјеница (око 400 км²) припојио северозападном делу, однос у величини територија би био 55:45 у корист југоисточног дела. Појединачно гледано, Сјеница је просторно највећа општина са 1.059 км², а за њом следе Прибој са 827 км², Тутин са 780 км², Нови Пазар са 742 км², Рашка са 666 км², Нова Варош са 581 км² и Пријепоље са 553 км².

У југоситочном делу Рашке области живи већи број становника-170.193 (око 60% од укупног броја становника) од чега је муслимана-Бошњака 72,3%, а Срба око 25%. Највећи број Срба живи у општини Рашка (95% од укупно 26.981 становника су Срби), па се изузимајући ову општину, број Срба у општинама Нови Пазар, Сјеница и Тутин креће око 17.500, што на територији ове три општине чини 12,3% од укупног броја становника. У највећем урбаном центру Рашке области-Новом Пазару живи око 58.000 становника, док у општини Нови Пазар живи укупно 85.534 становника. Од тога је 84,4% муслимана-Бошњака и 14% Срба. Тутин је општина са највећом концентрацијом мухамеданског становништва у Рашкој области. Од укупно 29.911 становника

²¹ О овоме више у чланку загребачког „Вечерњег листа“ од 26.11.2012. под насловом: „Босанац, Бошњак, Муслиман-како се изјаснити на попису“.

муслимана-Бошњака је 94%. У Сјеници од 27.857 становника 77,34% су муслимани-Бошњаци, а 19,50% Срби.

Сасвим другачију етничку структуру има северозападни део Рашке области која се налази географски уклињена на тремеђи Србије, Црне Горе и БиХ. У овом делу живи 91.098 становника, од чега је Срба 69,2%, а муслимана-Бошњака 27,5%. Појединачно гледано, на територији општине Пријеполје од укупно 40.971 становника живи 58,5% Срба и 39% муслимана-Бошњака; у општини Прибој је од укупно 30.283 становника 72,6% Срба и 21% муслимана-Бошњака; док је у Новој Вароши од 19.844 становника 85,7% Срба и 12,6% муслимана-Бошњака.

Катастарски, српском становништву припада приближно око 10% поседа у општини Тутин, 35% у општини Сјеница, близу 50% у општини Нови Пазар, 70% у општини Пријеполје, 90% у општини Прибој и око 95% у општинама Нова Варош и Рашка. Иако су приметна одређена померања и на овом плану, српско становништво у свом поседу и даље држи огромну већину поседа. Померања су видљива пре свега на територији општине Нови Пазар, одакле се српско становништво сели и продаје имовину. Према проценама из 1981. године у овој општини је живело 67,3% муслимана који су запоседали 38,5% њене територије, док је 2011. године у општини Нови Пазар живело 84,7% муслимана-Бошњака који су имали у поседу око 50% катастарских површина²². У осталим деловима Рашке области нешто слично је видљиво само у месту Сјеници, док се у осталим крајевима, иако се Срби делимично исељавају, имовина не продаје.

Услед ратних дешавања током деведестих година XX века међуетнички односи су нарушени, па је приметно постојање одређеног степена неповерења у српско-муслиманским односима. Некада је тај степен неповерења већи и израженији, а некада мањи, што зависи од текућих околности. Користећи тезу Семјуела Хантингтона (*Samuel Huntington*) о „сукобу цивилизација“, може се рећи да Рашка област представља и подручје судара две цивилизације-православне и исламске, па се религијско-етничкој подели на овом подручју може доделити и епитет „цивилизацијске“²³. Ова подела је као и низ других ствари-политичка и суштински нетачна. Тешко је рећи у чему се огледа та „цивилизацијска разлика“ између Срба и муслимана-Бошњака у Рашкој области. И једни друге говоре истим језиком, баштине исту традицију, имају исте корене, схватања и навике. Ипак, велика заинтересованост спољних фактора за Балканско полуострво и њихово претерано мешање у унутрашње политичке процесе негативно се одражава на међурелигијске односе у Рашкој области, услед

²² Подаци за 1981. годину преузети из: Степић, М.: *Рашка област-политичко-географска и геополитичка визура*. У: Српско питање-геополитичко питање. Јантар група, Београд 2004, стр. 25.

²³ О сукобу цивилизација и поделама по овој основи више у раду Семјуела Хантингтона „Сукоб цивилизација“: Хантингтон, С.: *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*. CID, Подгорица 2000.

чега се и међуетничка дистанца повећава, а постојеће несугласице прерастају у „цивилизацијске“.

Геополитички значај Рашке области и интереси спољних фактора

Рашка област представља важну карику у вертикалном и хоризонталном повезивању на Балкану. За Србију, она је важна због вертикалног повезивања са Црном Гором и јадранским приобаљем. Преко овог подручја пролази железничка пруга Београд-Бар, а планирана је и изградња ауто-пута Београд-Јужни Јадран. Модернизацијом постојеће железничке и изградњом нове путне инфраструктуре, Рашка област би могла да рачуна на динамичнији економски развој и заустављање даљих миграција ка другим срединама. Оно што је проблематично за интересе спољних фактора, јесте што би реализацијом оваквог плана утицај Србије у Црној Гори ојачао, а значајно би се побољшао и укупни положај Републике Српске. Економски пасивни источни делови Републике Српске, а пре свега општине Рудо, Чајниче, Фоча, Рогатица, Вишеград и Ново Горажде добили би нову перспективу, а тиме би био ојачан и стратешки правац према Требињу.

За разлику од српске тежње ка вертикалном повезивању Србије са Црном Гором, неоосманитичка геополитичка концепција показује сасвим други интерес: да дође до вертикалног повезивања Косова са централном Босном преко Рашке области. За Ахмета Давутоглуа (*Ahmet Davutoğlu*) кључни елемент у организовању новог стратешког продора Турске је ослањање на ислам, а географска дубина тог простора идентична је географској дубини некадашње Отоманске царевине²⁴. У том контексту, стратешке ослонце турског продора на Балкан представљају бугарски Помаци, македонски мухамеданци (Турци и Торбеши), Албанци из Албаније, (БЈР) Македоније и са Косова и Метохије, као и босански муслимани, који су традиционално културно, религијски и донекле економски повезани са Истанбулом²⁵. Повезивање Истанбула са Сарајевом води преко Рашке области, старим Босанским путем. Босански пут је у Отоманској царевини служио и као трговачки коридор, а у Подрињу се укрштао са важним Дубровачким путем- *Via Ragusa-ом*, али је пре свега имао велику стратегијску важност и војни значај. Преко њега је обезбеђиван територијални континуитет Отоманске царевине, од Истанбула до најзападнијих делова државе. Босански пут је био добро природно заштићен, није постојала опасност да га могу угрожити аустријске или млетачке снаге, а дуж овог правца је насељавано муслиманско становништво (или исламизирано постојеће српско становништво) па

²⁴ Танасковић, Д.: *Неоосманизам: доктрина и спољнополитичка пракса*. Службени гласник: Службени гласник Републике Српске, Београд 2010, стр. 28, 35-39.

²⁵ Askeroglu, A.: *The Bosnia-Herzegovina question in the Turkish Foreign Policy: 1992-1995. Has it been successful?* Journal of Qafqaz University. Доступно на: http://journal.qu.edu.az/content.php?page=article&j_id=1019&s_id=103&a_id=249.

је то био још један начин његовог стратешког обезбеђивања. Приметна већа политичка, војно-обавештајна и економска активност Турске на Балкану утиче и на хомогенизацију муслимана-Бошњака у Рашкој области и даје додатан подстрек њиховом даљем чвршћем везивању за Сарајево. Ипак, у северозападном делу Рашке области муслимани-Бошњаци су убедљива мањина, а на западу се ова област ослања на Републику Српску и општине које такође насељава српско становништво, што је сметња остваривању неоосманистичких планова.

Неповољно по дугорочне српске интересе је и то, што неоосманизам није једина геополитичка концепција која показује интересовање за Рашку област. Миломир Степић постепено географско ширење НАТО-а на балканске државе и позиционирање америчких војних снага на Балканском полуострву види као стварање „балканског геополитичког и геостратегијског лука“ атлантизма. „Инфилтрација САД (НАТО) сукцесивно се спроводи из два смера и оба имају исходиште у геополитички и геостратегијски кључним областима Балкана. Један је орјентисан са северозапада ка југоистоку и води у средиште тзв. *Динарске тврђаве*, док је други усмерен од југа/југоистока према северу/северозападу и долином Вардара води у *Централну област Балканског полуострва*, тј. у само његово срце-*Балканско језгро* (назив који је Јован Цвијић користио за означавање области која обухвата делове Македоније, Косова и југа централне Србије, а која је од највећег геополитичког значаја на целом Балкану; прим. аут.). Циљ је да се та два сегмента споје у *интегрални балкански геополитички и геостратегијски лук*. Његову окосницу чинило би низ упоришта, база и полигона који би били лако доступни како из Јадранског басена (акваторије, лука и аеродрома на обали), тако и из Панонског басена (геостратегијска „Панонска лепеза“ коју је по окончању Хладног рата од ВУ преузео НАТО)²⁶. Кључна упоришта овог „НАТО лука“, гледано од северозапада према југоистоку су-Истра и Кварнер, Цазинска крајина, Гламочки полигон, Бутмирски аеродром (поред Сарајева) и Гораждански „panhandle“, док су то на траси која се протеже од југа/југоистока према северу/северозападу-Солун, Криволак, Скопски Петровац (аеродром) и приштински аеродром Слатина. И поред тога што је већина балканских држава у НАТО, атлантизам предузима и низ корака како би додатно обезбедио сопствене интересе у региону, а два кључна геополитичка интереса су да се формирањем „геополитичког и геостратегијског лука“ онемогући јачање немачког и руског утицаја или присуства у јадранском и егејском приобаљу²⁷. Степић закључује како је тражена карика која треба да

²⁶ Степић, М.: *Балкан-шта то (у ствари) хоће Америка*. У: Српско питање-геополитичко питање. Јантар група, Београд 2004, стр. 211-212.

²⁷ О интересу атлантизам да спречи повезивање Русије и Немачке, али и да их истовремено што је могуће даље „одгура“ од обала Средоземног мора први је писао Халфорд Макиндер, а нешто на ову тему се може закључити и из појединих радова Збигњева Бжежинског и Џорџа Фридмана. На овај циљ атлантизма такође указује и руски теоретичар Александар Дугин. Више погледати у: Makinder, H. Dž: *Demokratski ideali i stvarnost*. Metaphysica, Beograd 2009; Brzezinski, Z.: *The Grand Chessboard. American Primacy And It's Geostrategic Imperatives*. Basic Books, New York 1997. Friedman, G.: *The next 100 years: A Forecast for 21st Century*. Doubleday Publishing Group,

склопи лук-Рашка област са Пештерском висоравни која се вреднује као „идеална ваздушно-десантна просторија“. Међусобно поклапање дугорочних геополитичких циљева атлантизма и неоосманизма представља „ноћну мору“ за српске интересе. У том случају, Србија би била дубоко потиснута од приобаља, чиме би њена стратешка позиција била ослабљена, а такође била би изгубљена и контрола над, са становишта Србије посматрано, великим природним богатствима: водним потенцијалом, шумама, рудним резервама... Истовремено, то би била и претња територијалном прекидању Републике Српске на потезу од њене источне границе у општинама Рудо, Чајниче и Фоча па западно ка Сарајеву. Проблем по Републику Српску би било и јачање утицаја муслиманског фактора у БиХ и истовремено слабење Србије²⁸.

Поред неоосманизма и атлантизма, приметно је нарастајуће интересовање немачког (средњоевропског) континентализма за Рашком области. Алексис Труд (*Alexis Troude*) закључује како за сада „Немачка следи традиционалну политику ширења ка југоистоку, али другачијим средствима: економским оружјем и динамичном културном акцијом. Србија је капиталан елемент ове немачке експанзије; она је постала пион у великој европској стратегијској игри“²⁹. Због свог географског положаја и историје међусобних односа, српски историчар Милорад Екмечић је Немачку назвао „географским непријатељем Србије“³⁰, искористивши Наполеонову квалификацију, који је као географског непријатеља Србије означио Аустрију два века раније. Слабење укупне српске позиције води ка лакшем успостављању контроле над јужним ободом Панонске низије и током Дунава, што су немачки геополитички приоритети. Једна од тачака где се српски интерес може значајно ослабити јесте Рашка област. Француски истраживач Кристоф Ревелар (*Cristophe Reveillard*) је оценио још 2001. године да су немачке војне снаге у оквиру КФОР-а достигле неопходан „капацитет за интервенцију“ и да Бундесвер (*Bundeswehr*) може интервенисати у оквиру НАТО или ЕУ уколико дође до оружаних сукоба у Македонији, БиХ или Рашкој области³¹. Дешавања из 2011. године, када су немачке војне снаге оштро интервенисале против српског становништва на северу Косова, потврђују изнету констатацију, али истовремено указују и на једну потпуно

New York 2009. Дугин, А.: *Основи геополитике, књига 1, Геополитичка будућност Русије*. Екопрес, Зрењанин 2004

²⁸ Подударање атлантистичких и неоосманистичких циљева се не тиче само Балкана, већ значајно ширег региона, тзв. Великог блиског истока. Улазак Турске у НАТО, а затим активно лобирање САД да Турска постане и пуноправна чланица ЕУ током последње две и по деценије, били су усмерени на јачање турске улоге у целом региону. О овим односима САД и Турске више у: Sayari, S.: *The United States and Turkey's Membership in the European Union*. U: *The Turkish Yearbook of International Relations*, vol. XXIV, Ankara University Press, Ankara 2003, pp. 167-176.

²⁹ Trud, A.: *Geopolitika Srbije*. Službeni glasnik, Beograd 2007, str. 142.

³⁰ Екмечић, М.: *Дуго кретање између клања и орања: историја Србије у новом веку 1492-1992*. Ево-Гиунти, Београд 2010.

³¹ Reveillard, C.: *L'Allemagne et la stratégie européenne de defense*. *Géostratégiques*, no. 2, Paris 2001, p. 67-72.

нову димензију у немачком спољнополитичком ангажману. „Економско оружје и динамична културна акција“ нису више једина средства у немачком наступу, већ ће се за остваривање геополитичких циљева у будућности све чешће и све више употребљавати и „тврда моћ“.

Заинтересованост спољних фактора за стање у Рашкој области манифестује се јануара 2009. године стварањем неформалне међународне групе „Пријатељи Санцака“. Ова група је основана на иницијативу САД, Велике Британије, Немачке, Турске и Француске, а у њу су касније укључени још и Аустрија, Мађарска, Швајцарска, Чешка, Норвешка, Шпанија, Шведска, Португалија и Јапан, као и канцеларије ЕУ и ОЕБС-а у Београду. Ова група је формирана уз образложење да ће помагати бржем економском развоју Рашке области. За очекивати је, да колико се геополитички циљеви неоосманизма, атлантизма и континентализма буду поклапали и ова група буде имала толико активности.

Закључак

Србија представља малу државу, а Република Српска је, и поред загарантоване аутономије која јој омогућава самосталан наступ по низу питања, несамосталан ентитет, мали по величини и потенцијалима. Ипак, то никако не значи да Србија и Српска не могу имати сопствене геополитичке интересе. Југозападни геополитички вектор Србије и југоисточни вектор Републике Српске додирују се у Рашкој области, због чега ово подручје има велики геополитички значај за обе земље. И за Србију и за Српску Рашка област представља важну карику у вертикалном повезивању њихових континенталних делова са јадранским приобаљем. За Србију тај пут води преко Рашке и северног дела Црне Горе до јужног Јадрана, док се за Српску вертикална комуникација протеже долином Дрине, преко Тјентишта, до источне Херцеговине и даље јужно ка јадранској обали. Поред тога, важно је указати и на значај Пештерске висоравни, са које се може лако деловати према долинама реке Дрине, Западне Мораве, Ибра и Мораче, услед чега је могуће оставривање контроле над ширим подручјима западне и централне Србије, источне Босне, северне и централне Црне Горе, северног и централног Косова и целе Метохије. Рашка област је саставни део Србије и под пуном контролом српских институција, али је приметно мешање спољних фактора, које резултира константним нарушавањем ионако лоших међуетничких (тј. у основи међурелигијских) односа. Због тога може доћи до погоршавања политичких односа и текуће безбедносне ситуације у наредном периоду. Један од механизма који може бити употребљен како би се институционално присуство Србије делимично истиснуло из Рашке области је стварање аутономне области „Санцак“ са седиштем у Новом Пазару. Одржавањем институционалног присуства у Рашкој области Србија себи крчи пут ка јачању утицаја у Црној Гори и помаже одржавање територијалног континуитета Републике Српске у њеном источном делу. Тиме се Србија поново намеће

као потенцијална „сила средње моћи“ у будућности, регионална сила на Балканском полуострву што је у колизији са интересима већег броја спољних фактора. За неоосманизам је Рашка област карика у хоризонталном повезивању Истанбула са Сарајевом, при чему је ослањање на верску компоненту главно средство. Атлантизам, покушавајући да спречи приближавање Русије и Немачке јадранском и егејском приобаљу, рачуна на успостављање „геополитичког и геостратегијског лука“ који би се протезао од Егејског мора до Тршћанског залива, а у којем Пештерска висораван има значајно место. У немачкој концепцији остваривања контроле над средњоевропским геополитичким појасом, јака Србија је извор проблема, па је стога и очигледна немачка политика слабљења позиције Србије и фрагментације српског етнопростора. У том контексту треба сагледавати и снажно немачко укључивање у политичка дешавања у Рашкој области и иницирање стварања „Групе пријатеља Санцака“. Лоша економска ситуација користи се од стране свих спољних фактора као одличан изговор за даље укључивање у унутрашње политичке процесе у Србији који се тичу Рашке области. Све ове активности спољних фактора утичу на погоршање укупног положаја Србије и угрожавају положај Републике Српске. Највећу препреку истискивању српског институционалног присуства у Рашкој области представља неповољна етничка структура у северозападном делу Рашке области. Све три геополитичке концепције чији су интереси у Рашкој области видљиви, ослањају се на муслиманско-бошњачки фактор, а он је мањина у општинама Пријепоље, Прибој и Нова Варош, као и у западном делу општине Сјеница. Стратегијом о равномерном регионалном развоју, државни органи Србије су истакли намеру да се у Рашку област више улаже, чиме би се убрзао економски развој и смањила разлика у степену развијености у односу на државни просек. Ове мере јесу потребне, али је питање да ли су довољне. За одржавање постојеће етничке структуре и спречавање иселавања српског становништва из северозападног дела Рашке области (што је најбоља гаранција да до даљег погоршавања геополитичког положаја Србије неће доћи) неопходно је предузети још неколико значајнијих потеза: 1) осавремењивање железничког саобраћајног правца Београд-Бар који пролази северозападним делом Рашке области; 2) изградња ауто-пута пуног профила Београд-Јужни Јадран, којим би се учврстила вертикална веза са Црном Гором; 3) изградња модерног путног правца који би се од Рашке области, долином Дрине протезао јужно ка источној Херцеговини, што би представљало алтернативу комникацију централне Србије са јадранским приобаљем и додатно повезало Србију и Српску; 4) изградња магистралног гасовода од гасовода „Јужни ток“ па преко Рашке области ка Црној Гори и Херцеговини, чиме би поред железничко-друмског коридора, био успостављен и енергетски коридор правцем север-југ. Овиме би се отворила могућност и за већи утицај руског фактора, што је за Србију пожељно, јер би се тако донекле амортизовао притисак неоосманизма, атлантизма и (средњоевропског) континентализма; 5) коришћење хидроенергетског потенцијала Дрине и Лима у циљу подстицања инфраструктурног и економског развоја.

И поред неповољног развоја ситуације на Косову и Метохији и одвајања Црне Горе, Србија и даље представља значајног геополитичког субјекта у балканским размерама, поготово ако се узме у обзир њена могућа чвршћа сарадња са Српском и координисање низа акција у циљу поправљања међународног положаја. Тек потпуним потискивањем присуства Србије из Рашле области стичу се услови да Србија буде дугорочно изолована као чисти геополитички објекат, чиме би у најмањој мери функционисање, а могуће је и сам опстанак Републике Српске били доведени у питање.

Литература

- ASHKEROGLU, Ali. (1999): *The Bosnia-Herzegovina question in the Turkish Foreign Policy: 1992-1995. Has it been successful?* Journal of Qafqaz University, Vol. 2, No.2, Baku. Доступно на: http://journal.qu.edu.az/content.php?page=article&j_id=1019&s_id=103&a_id=249.
- BRZEZINSKI, Zbigniew. (1997): *The Grand Chessboard. American Primacy And It's Geostrategic Imperatives*. Basic Books, New York.
- ЦВИЈИЋ, Јован. (1922): *Балканско полуострво и Јужнословенске земље I* [Kindle version]. Београд.
- ДУГИН, Александар. (2004): *Основи геополитике, књига I, Геополитичка будућност Русије*. Екопрес, Зрењанин.
- ЕКМЕЧИЋ, Милорад. (2010): *Дуго кретање између клања и орања: историја Србије у новом веку 1492-1992*. Evro-Giunti, Београд.
- FRIEDMAN, George. (2009): *The next 100 years: A Forecast for 21st Century*. Doubleday Publishing Group, New York.
- ГРЧИЋ, Мирко. (2000): *Политичка географија*. Географски факултет, Београд.
- ХАНТИНГТОН, Семјуел. (2000): *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*. CID, Подгорица.
- HAUHOFFER, Karl. (1986). *De la géopolitique*. Fayard, Paris.
- KEGLI, Čarls. V.; VITKOF, Judžin. R. (2004): *Svetska politika: trend i transformacija*. Prometej, Beograd.
- MAKINDER, Halford Dž. (2009): *Demokratski ideali i stvarnost*. Metaphysica, Beograd.
- MALCOLM, Noel. (1995): *Bosnia: A Short History*. Macmillan, London.
- ПРОРОКОВИЋ, Душан. (2012): *Геополитика Србије: положај и перспективе на почетку XXI века*. Службени гласник: Геополитика, Београд.
- ПРОРОКОВИЋ, Душан. (2011): *Косово: међуетнички и политички односи*. Геополитика, Београд.

REVEILLARD, Cristophe. (2001): *L'Allemagne et la stratégie européenne de defense*. Géostratégiques, no. 2, Paris, pp. 67-72.

SAYARI, Sabri.(2003): *The United States and Turkey's Memebership in the European Union*. U: The Turkish Yearbook of International Relations, vol. XXIV, Ankara University Press, Ankara, pp. 167-176.

СЕКУЛОВИЋ, Драгољуб. (2011): Војна географија 2. Медија центар „Одбрана“, Београд.

СТЕПИЋ, Миломир. (2004): *Српско питање-геополитичко питање*. Јантар група, Београд.

ТАНАСКОВИЋ, Дарко. (2010): *Неоосманизам: доктрина и спољнополитичка пракса*. Службени гласник: Службени гласник Републике Српске, Београд.

TRUD, Aleksis. (2007): *Geopolitika Srbije*. Službeni glasnik, Beograd.

VESELÝ, Zdeněk. (2007): *Dějiny mezinárodních vztahů*. Aleš Čeněk, Praha.

Baza podataka o ekonomskim indikatorima Srpske: www.irbrs.net/statistika.aspx

CIA-The World Factbook: www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/

International Monetary Fund: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/01/weodata/weorept.aspx>

Narodna Skupština Republike Srbije: www.parlament.gov.rs

Novi Pazar, Grad: www.novipazar.rs

Opština Raška: www.raska.gov.rs

Raška oblast-internet portal: www.raskaoblast.com

Raški upravni okrug: www.raska.okrug.gov.rs

Statistički zavod Srbije: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/>

Statistički zavod Srpske: www.rzs.rs.ba

Vlada Republike Srbije: www.srbija.gov.rs

Zlatiborski upravni okrug: www.zlatiborskiokrug.net